

CATARINA HARJUNEN

Ett feministiskt credo

*Lectio praecursoria*¹

Som barn fick jag en gång kvarsittning i skolan för att ha slagits med en pojke i klassen. Pojken fick bara en tillsägelse. Jag minns ännu den kokande ilskan jag kände över att han inte bestraffades på samma sätt som jag. Det var ju han som började! Sedan, min ändlösa förvåning och skavande känslan av orättvisa när läraren sade: ”Han kanske började, men du är flicka, du borde ha förstått att avsluta det. Flickor ska inte slåss.” Den känslan har skavt i mig sedan dess. Då, när jag var knappt tio år, kändes det i raseriet väldigt rätt att ta till knytnävarna när jag upplevde en orättvisa, mitt kön hade ingenting med saken att göra. Idag förstår jag naturligtvis att våld inte är lösningen. Ingen ska slåss, varken pojkar eller flickor.

Devisen ”flickor ska inte slåss”, vilket mellan raderna betyder ”pojkar ska eller förväntas slåss” håller förhoppningsvis på att dö ut. Men fortsättningsvis förväntas flickor och pojkar, kvinnor och män att föra sig på olika sätt, se ut på olika sätt, *vara* olika. Trots jämställdhet, åtminstone i juridisk mening, utgår vi ifrån att kvin-

1 Catarina Harjunen disputerade för doktorsgraden vid ämnet nordisk folkloristik den 4 september 2020 vid Åbo Akademi med avhandlingen *Att dansa med de(t) skeva. Erotiska möten mellan människa och naturväsen i finlandssvenska folksånger*. Som opponent fungerade docent, lektor Maria Bäckman, Stockholms universitet och som kustos professor Lena Marander-Eklund.

nor och män är två olika, motsatta delar av någon mystisk helhet. Någoting utöver kvinnor och män kan dessutom inte finnas. Var kommer denna föreställning ifrån?

I min doktorsavhandling, *Att dansa med de(t) skeva. Erotiska möten mellan människa och naturväsen i finlandssvenska folksågner* (2020) har jag undersökt sägenmaterial insamlat mellan 1860 och 1950. Jag har kritiskt granskat konstruktionen av det så kallat normala i genus och sexualitet i berättade erotiska möten mellan människa och naturväsen. Med erotiska möten menar jag situationer med erotiska undertoner där människor berättas träffa olika naturväsen, det vill säga troll, skogsrå, sjörå och näcken. Det kan vara ett icke-verbalt möte där ingenting annat sker än att väsendet blottar sig för människan, eller så kanske det sker ett meningsutbyte, eller olika sexuella handlingar. I enstaka fall upprepas mötet och de mötande kan bli ett par, kanske till och med gifta sig och få barn tillsammans. Syftet med avhandlingen är att visa hur normalitet konstrueras och upprätthålls. Detta har jag gjort med hjälp av queerteori, vars uppgift är bland annat att ifrågasätta det som anses vara naturligt. Jag menar att normaliteten i sägnerna upprätthålls genom att peka ut det onormala och skeva, misstänkliggöra det och slutligen avfärda det som något oönskvärt och rentav skadligt för omgivningen. I en del sägner kan försök göras att omvända det skeva, assimilera och normalisera det och göra det acceptabelt.

För att kunna avgöra vad som kunde räknas som normalt eller onormalt i det gamla bondesamhälle som sägnerna härstammar ifrån, var jag tvungen att skapa ett sammanhang för sägenmaterialet genom en kontextuell närläsning. Hur såg samhället ut, vilka värderingar hade människorna, hur såg den lagstiftande makten ut och hur fungerade människorna i förhållande till varandra och sin omgivning? Detta metodologiska tillvägagångssätt öppnar upp för många intressanta insikter i relation till samtiden. Det var här jag insåg att trots lagstadgad jämställdhet så kvarstår många gamla strukturer, såsom att en tioårig flicka på 1990-talet inte förväntades slåss med en pojke på skolgården. Vi har idag en bredare samhällslig diskussion om kvinnors och mäns roller men ändå är normer-

na och strukturerna oerhört seglivade. Om detta kan till exempel metoo- och dammenbrister-rörelserna vittna. I efterföljande kommentarer såsom ”får man inte ens skämta längre?” blev det klart och tydligt att även om kvinnors juridiska rättigheter ökat så har inte mäns självutnämnda rätt till kvinnors kroppar minskat.

Jämställdheten är tydligen svår att greppa och implementera för många. I sin omtalade roman *Bitterfittan* från 2007 frågar sig författaren Maria Sveland hur vi någonsin ska kunna få ett jämställt samhälle när vi inte ens klarar av att leva jämställt med dem vi älskar (Sveland 2007: 9). Jämställdhet låter så enkelt. Dela fifty-fifty i hemmet, lika lön för lika jobb på arbetsplatsen. Varför är det så svårt att få till stånd, såväl samhälleligt som privat? Jag menar att det till viss del beror på den signifikans som tillskrivs biologi. Det vill säga: mannens respektive kvinnans biologi styr deras lynne och handlingar. Kvinnor och män upplevs fortfarande vara olika lämpade för olika uppgifter.

De mänskliga konstruktioner som kallas natur och kultur innehar här en avgörande roll. I min avhandling tar jag i min analys även avstamp i posthumanistiska tankegångar. Posthumanismen innebär en dekonstruktion av humanismen och idén om människan som skapelsens krona. I sägenmaterialets erotiska möten är väsendet ofta en kvinna och människan en man. Eftersom naturväsen ofta tolkas som en förlängning av naturen blir mötet inte bara ett möte mellan kvinna och man eller väsen och människa, utan även ett möte mellan natur och kultur. Historiskt har kvinnors sexualitet liknats vid den nyckfulla, vilda naturen samtidigt som kvinnan, paradoxalt nog, har ansetts passiv och i behov av mannens virilitet för att väcka hennes passioner. Inom posthumanistiska och queereko-logiska kretsar finns en kritik mot dessa tankesätt, där kvinnan är ett med naturen och mannen företräder den rationella, sansade och utbildade kulturen. Låter det här ålderdomligt och som någonting som knappast kan ha någon relevans längre? Hur många gånger har du inte hört män (och även kvinnor) uttala sig om kvinnor som känslomässigt fragila, orimliga och hysteriska när de vågat vara obekväma? Och hur många gånger har du inte hört män bli alldeles

ifrån sig över världsliga ting såsom nyinspelningar av gamla actionfilmer där kvinnor tagit över mäns roller? Det går sannerligen att fråga sig vem som är känslomässigt fragil och hysterisk.

När natur och kultur möts i erotiska möten i folksågner sker en hopblandning av kropp och diskurs. I mötet synliggörs normer och förväntningar, men även rädslor och besvikelser. Det är inte lätt att förlika sig med sina begär och få dem att passa in i den kulturella och sociala ram en bär med sig. Det är skrämmande att ge sig hän och att bryta tabuer. Det orsakar en asymmetri i identiteten som dittills kanske varit klarlagt heteronormativ. Gränserna suddas ut och kategoriseringen av människor blir svårare. Kategorisering ger människan en illusion av trygghet och ordning i en värld som inte går att kontrollera, hur gärna människan än vill och försöker utöva kontroll. Människans behov av kontroll och självskrivna rätt att utöva makt över andra arter härstammar delvis från upplysningstidens filosofi men även från en äldre, biblisk försäkran om att Gud skapade människan till sin avbild och att människan därmed har rätt att lägga världen framför sina fötter. Denna inställning har haft ödesdigra konsekvenser i form av kolonialism, rasism, sexism, homofobi och transfobi (jfr Harari 2017).

Sågner om människans erotiska relationer med väsen kan tolkas som ett sätt att stå i opposition mot de ramar samhället vill individen ska anpassa sig efter. Begäret blir mer än en längtan efter fysisk närhet och ömhet, det blir en motståndshandling. De kvinnliga väsendena har i egenskap av sin omänsklighet ett friare spelrum än mänskliga kvinnor att uppföra sig så att säga okvinnligt, och detta menar jag kan tolkas som både som ett varnande exempel på hur kvinnor inte ska vara och som ett uttryck för en längtan att få vara mer fri, mer obrydd om vad andra tycker och tänker om en.

De väsen som förekommer i avhandlingens material har naturhistoriskt sett aldrig existerat, men de existerade och existerar fortfarande i en berättartradition. Eftersom vi vet mycket lite om sägnernas funktion kan vi inte veta säkert varför sägnerna berättats. Men berättandet i sig är för människan universalt och tidlöst. I dagens berättande, främst skönlitteratur och olika visuella medier såsom

film och teve, uttrycks utanförskap och motstånd mer än någonsin förr. Ett exempel är *The Shape of Water*, Guillermo del Toros film från 2017. Filmen skildrar en döv kvinna, Eliza, som under det kalla kriget arbetar som städerska på ett statligt laboratorium på amerikanska östkusten. Hon upptäcker att experimenten på hennes arbetsplats kretsar kring en humanoid amfibie, ett slags muterad fiskman. Fascination och sympati för varelsen leder till att Eliza besöker den på varje arbetsskift och slutligen blir hon förälskad i varelsen, som av forskarna enbart kallas the Asset, tillgången. Filmen hyllades för såväl rollprestationer som manus och regi och vann även Oscarsstatyetter. Guillermo del Toro, som såväl skrev som regisserade filmen, har flera gånger uppmärksammat det faktum att han är mexikansk immigrant i USA och att han därför levit i ett utanförskap som fått honom att identifiera sig med monster. "Some people find Jesus. I found Frankenstein" sa han i en intervju om *The Shape of Water* (Rottenberg 2017). Hans filmer har rönt stor framgång och uppskattning hos människor som känner sig marginaliserade och demoniserade, antingen genom sin sexualitet eller på andra grunder som anknyts till ett upplevt annorlundaskap. Många tittare känner igen sig och sympatiserar med filmmonstren vars enda synd är att de inte ser ut som de i maktposition ser ut. Berättandet om erotiska relationer med humanoida väsen är alltså inte någonting som förblivit i det förgångna. Om *The Shape of Water* är ett sätt att uttrycka utanförskap, kritik mot status quo och toxisk manlighet, och längtan efter meningsfulla relationer över artgränser, kan då inte sägner ha berättats av samma orsak? Bondsamhället var inte homogent trots att det kanske präglades av kollektivism i större utsträckning än dagens samhälle. Det har alltid funnits individer som inte kan eller vill leva enligt förutbestämda mönster. Det gäller bara för forskningen att lyfta fram dessa hittills tysta erfarenheter, vilket också börjat ske mer och mer. Det har alltid funnits flickor som inte velat vara flickor, pojkar som inte velat vara pojkar – i alla fall inte enligt de villkor som ställs upp av deras omgivning. Sägerberättandet om individer som vågar gå emot normer kan då fungera som ett andningshål.

Jag menar att folksägnet som handlar om erotiska möten mellan människa och väsen kan ses som en subversiv berättelse, ett sätt att åtminstone i berättelsens värld få dansa med det skeva. Tråkigt nog slutar det sällan väl för de skeva i folksägnetens värld. I avhandlingen visar jag att även om det förekommer vad vi skulle kalla lyckliga slut, där människa och väsen lyckas leva tillsammans i alla sina dagar, är dessa exempel få. Liksom i dagens populärkultur, där hbtq-personer får stå ut med hjärtesorg och svarta personer är de som först faller för seriemördarens yxa, verkar det i sagnetens värld mer intressant rent dramaturgiskt att låta de skeva lida. Kanske ska privilegiet att ha fått synas och höras straffas med lidande?

Vad skulle jag säga åt flickan på skolgården som stod där, förvirrad och förbannad, med axlarna nertyngda av världens alla orättvisor och ett brinnande raseri i hjärtat? Jag skulle säga åt henne att fortsätta bråka. Kanske inte slåss med knytnävarna, men definitivt fortsätta vara arg, ifrågasätta, vara högljudd. Jag skulle säga åt henne att suga i sig all ny kunskap som en svamp och lyssna på andras erfarenheter. Jag skulle be henne att dra lärdom av människorna omkring henne men även våga tro på sin egen förmåga att lära andra. Jag skulle råda henne att ta vara på allianser och att meningsfulla relationer inte alltid kommer färdigt paketerade och pryddigt etiketterade. Jag skulle hoppas att hon alltid orkar vara nyfiken och obekvämd.

Ingen föds fri från det förflutna och ingen kan undgå samhällets strukturer. Men alla kan lära sig att se bortom strukturerna och ge andra utrymme att berätta sina erfarenheter. I min avhandlings slutdiskussion konstaterar jag att en behållning av min studie är insikten att det normala inte är en universal sanning som för alltid kommer att bestå och se likadan ut. Det normala går alltid att ifrågasätta och förändra. Processen kanske är långsam och energikrävande, men den är möjlig. Se bara hur enkelt vi i coronans år har övergått till att tala om "det nya normala" istället för "återgång till det normala". Genom att lära sig se bortom det normala och våga dansa med de(t) skeva möjliggörs en mer mångfacetterad bild av verkligheten med flera möjligheter till meningsfulla förbindelser.

Källor

- Del Toro, Guillermo (Regissör) 2017. *The Shape of Water*. [Film]. TSG Entertainment & Double Dare You Productions.
- Harari, Yuval Noah 2017. *Homo deus. En kort historik över morgondagen*. Stockholm: Natur och kultur.
- Rottenberg, Josh. 2017 Q&A: Guillermo del Toro's highly personal monster film 'The Shape of Water' speaks to 'what I feel as an immigrant'. *Los Angeles Times*. 5 september. <https://www.latimes.com/entertainment/movies/la-et-mn-guillermo-del-toro-telluride-20170905-htmstory.html> (Hämtad 2020-09-23).
- Sveland, Maria 2007. *Bitterfittan*. Stockholm: Norstedts.